

•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXIX
2023

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nelu Zugravu (Iași), Neculai Bolohan (Iași), Alexandru-Florin Platon (Iași),
Petronel Zahariuc (Iași), Ștefan S. Gorovei (Iași), Maria Magdalena Székely
(Iași), Cristian Ploscaru (Iași), Claudiu Topor (Iași), Gabriel Leanca (Iași),
Gheorghe Iacob (Iași), Ovidiu Buruiană (Iași), Victor Spinei, membru al
Academiei Române (Iași), Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române
(Cluj-Napoca), Ovidiu Cristea (București), Antal Lukács (București), Ion
Eremia (Chișinău), Ion Varta (Chișinău), Dennis Deletant (Londra),
Carol Iancu (Montpellier), Hans-Christian Maner (Mainz).

COMITETUL DE REDACȚIE:

Laurențiu Rădvan (redactor șef),
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu,
Adrian Vițalari (secretar de redacție),
Mihai-Bogdan Atanasiu (secretar de redacție).

Responsabilitatea pentru opiniile exprimate în textele publicate revine în
exclusivitate autorilor.

Coperta I: Constantin Diamandi, ministru plenipotențiar al României la Paris,
sosind la Palatul Élysée (L'illustration, 8 ianuarie 1927, imagine din col. Adrian-
Bogdan Ceobanu)

Manuscrisele, cărțile și revistele propuse pentru schimb,
ca și orice corespondență se vor trimite redacției:

Laurențiu Rădvan

Facultatea de Istorie
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
B-dul Carol I 11,
700506, Iași, România
Tel.: 40-(0)232-20.12.74
e-mail: radvan@uaic.ro

ISSN 1221-843X
eISSN 2821-4617
Printed in Romania

CUPRINS

Ana Honcu, <i>Initiative édititaire des femmes dans les provinces de Dacie et Mésie Inférieure (Ier-IIIe siècles apr. J.-C.)</i>	7
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, <i>New data on the salt resources from Ocna Dejului-Sic-Cojocna-Gherla area in Roman Dacia</i>	19
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, <i>Moartea „ducelui Valahiei”: situația din Moldova în informațiile Casei de Habsburg din vara anului 1496</i>	27
Andrei Constantin Sălăvăstru, <i>Rebellion and Peace: The paths for conflict resolution in Huguenot and Catholic propaganda during the French Wars of Religion</i>	33
Mihai-Bogdan Atanasiu, <i>Mormintele Cantacuzinilor moldoveni (secolele XVII-XIX)</i>	55
Ștefan Lemny, <i>Istoria ca o poveste: Istoria Imperiului Otoman de Cantemir</i>	83
Petronel Zahariuc, <i>Contribuții la istoria familiei Balș în secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, după testamente și foi de zestre</i>	95

Ștefan S. Gorovei, <i>Heraldica teritorială – manifest de putere?</i>	123
Laurențiu Rădvan, <i>Din consecințele Regulamentului Organic: înființarea Eforiei orașului Iași și alegerea primilor săi membri</i>	139
Simion Câlția, <i>Practici științifice și norme sanitare în regulamentele Laboratorului comunal chimico-bacteriologic al Bucureștiului</i>	157
Claudiu-Lucian Topor, <i>Carsten Nielsen and his “controversial” agreements in Romania (1915). Files re-opened in Nazi Germany</i>	169
Iana Bălan, <i>Ofensiva Brusilov: catalizator al negocierilor și al intrării României în război? Câteva ipoteze istoriografice</i>	191

Adrian Vițalaru, <i>Strategic interests and economic cooperation. The beginning of trade relations between Romania and Poland (1920-1921)</i>	207
Ionel Doctoru, <i>„Vrem Ambasadă la Paris!” – Demersurile autorităților române pentru modificarea statutului Legației din capitala Franței (1926)</i>	221
Daniela Popescu, <i>Educație, școli și propagandă în cadrul grupului etnic german din România (1940-1944)</i>	235
Vasile Ungureanu, <i>Le diplomate Alexandru Paleologu</i>	249
Ciprian Nițulescu, <i>Între stema regală și steaua roșie. Aspecte privind personalul diplomatic al României (1947-1952)</i>	263
Iulian Moga, <i>Mama Gabrieli, the contemporary confessor of Georgia</i>	297
Andi Mihalache, <i>Despre tăcere și noile abordări din studiile culturale</i>	311

<i>Recenzii și note bibliografice</i>	339
Alexandru Vulpe, <i>Protoistoria României</i>, ediție îngrijită de Radu Băjenaru, București, Editura Academiei Române, 2020, 308 p. (Bogdan-Ștefan Novac); Irina Nemțeanu, <i>Ipostaze ale locuirii comunităților evreiești din Moldova (1775-1930)</i>, București, Editura Simetria, 2022 (Tudor Gaiță); Andreea Pop, <i>Arhitectura de veci în România. Cimitire, mausolee, edificii funerare în spațiul extracarpatic (1830-1939)</i>, București, Editura Patrimonia, 2021, 224 p. (Ioan Grămadă); <i>Servitorii Statului: funcționari, funcții și funcționarism în România modernă (1830-1948)</i>, coord. Judit Pál, Vlad Popovici, Andrei Florin Sora, Cluj-Napoca, Mega, 2022, 452 p. (Dan-Alexandru Săvoaia); <i>Elita românească și itinerariile modernității. Omagiu Profesorului Mihai Cojocariu</i>, coord. Cristian Ploscaru, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, 555 p. (Ion Cârja); <i>Identitățile Chișinăului: Strada 31 August 1989</i>, coord. Sergiu Musteață, Alexandru Corduneanu, Chișinău, 2023, 249 p. (Mihai Anatolii Ciobanu); Paul Brummell, <i>Diplomatic Gifts. A History in Fifty Presents</i>, London, Hurst&Company, 2022, 423 p. (Adrian-Bogdan Ceobanu); James Stourton, <i>British Embassies. Their Diplomatic and Architectural History</i>, photographs by Luke White, London, Frances Lincoln Publishers, 2017, 352 p. (Adrian-Bogdan Ceobanu); Norman Stone, <i>Primul Război Mondial. O scurtă istorie</i>, București, Editura Litera, 2023, 256 p. (Andrei Chirilă); Diana Preston, <i>Opt zile la Ialta. Cum au configurat Churchill, Roosevelt și Stalin lumea postbelică</i>, București, Editura RAO, 2022, 473 p. (Andreea Ioana Ursulescu).	
<i>Abrevieri</i>	361

Istoria ca o poveste: *Istoria Imperiului Otoman de Cantemir*

Intrată încă din secolul al XVIII-lea în cultura europeană, *Istoria Imperiului Otoman* reclamă o nouă lectură, mai ales de când eruditul istoric Virgil Cândea a descoperit manuscrisul ei original pe care cercetătorii îl căutau de multă vreme. După publicarea anastatică a originalului latin cu titlul *Historia incrementorum atque decrementorum Aulæ othomanicæ*, realizată de descoperitorul ei (Editura Roza Vânturilor, 1999), au urmat două remarcabile traduceri în română: *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othman[n]ice sau aliothman[n]ice*, datorată reputatului latinist Dan Slușanschi (2008; ed. a II-a, Paideia, 2012) și *Istoria măririi și decăderii Curții othmane*, opera unui colectiv de buni specialiști format de Octavian Gordon, Florentina Nicolae, Monica Vasileanu, editorii textului latin, și de Ioana Costa, autoarea traducerii în română (2 volume, Fundația națională pentru știință și artă, 2015, la care ne vom referi, în continuare, între paranteze). Înconjurată de patima unei polemici cu iz deontologic¹, aceasta din urmă n-a constituit din păcate subiectul analizei aprofundate pe care o merita. E drept, ea introduce prin noul titlu pe care îl propune un motiv de dezorientare pentru specialiștii care vor dori să citeze în română opera lui Cantemir, nevoiți să aleagă între *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othman[n]ice sau aliothman[n]ice*, potrivit traducerii lui Dan Slușanschi, și *Istoria măririi și decăderii Curții othmane*, în versiunea Ioanei Costa, fără a uita că aceeași operă a fost cunoscută inițial în română sub titlul de *Istoria Imperiului ottomanu. Crescerea și scăderea lui* (1876), grație primei traduceri realizată de Iosif Hodoș după versiunea germană din 1745, și că, în general, cei mai mulți autori au preferat s-o numească *Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman*, sub influența titlului ei în engleză² sau, pur și simplu, *Istoria Imperiului Otoman* (așa cum am

* Bibliothèque Nationale de France, Paris; e-mail: stlemny@gmail.com.

¹ Andrei Pleșu, *O necuviință academică*, în „Revista 22”, 23 noiembrie 2015, <https://revista22.ro/opinii/andrei-ple-su/o-necuviin-academic>. Pentru alte comentarii, cf. Alexander Baumgarten, *Libertatea de traducere*, „România literară”, n° 2, 2016, https://arhiva.romanialiterara.com/index.pl/libertatea_de_traducere.

² Dimitrie Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, Londra, 1734-1735; idem, *Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son agrandissement et de sa*

ales din comoditate și pentru paginile de față). E drept, de asemenea că, în ciuda recentelor realizări, ediția științifică a scrierii – o ediție acompaniată de note și comentarii istorice, așa cum a fost cazul altor opere cantemiriene publicate după 1973 sub egida Academiei române și cum a dat exemplu Virgil Cândea, în notele pe marginea prefetei lui Cantemir în ediția Slușanschi – rămâne un ideal, a cărui împlinire reprezintă o datorie pentru noile generații de cercetători! Dar așteptând realizarea sa³, edițiile amintite oferă cititorilor lectura unor traduceri deopotrivă de riguroase ale textului original latin, cu posibilitatea, în cazul ediției din 2015, de a prezenta în paralel forma latină și versiunea română. Specialiștii în studii otomane sunt astfel în măsură să adâncească analiza operei pe alte baze decât acelea ale traducerilor de care au dispus înaintașii lor, între care un Franz Babinger sau un Mihai Guboglu au adus contribuții fundamentale⁴.

Istoria Imperiului Otoman nu reprezintă însă un subiect de studiu rezervat orientaliștilor. Ea reclamă același interes și din perspectiva altor domenii, îndeosebi a istoriografiei și istoriei culturale. Cunoașterea textului original nu are mai puțină importanță pentru analiza lucrării ca exemplu de scriere a istoriei, cunoaștere ce se dovedește esențială pentru înțelegerea operei lui Cantemir prin prisma indisolubilei legături dintre istorie și povestire analizată de Paul Ricœur⁵.

Lucrarea otomană a lui Cantemir este în consonanță din acest punct de vedere cu o întreagă istoriografie de la Herodot și Tucidide până la mijlocul secolului al XVIII-lea, când Voltaire sau Vico, fără a descalifica discursul narativ, au exprimat o nouă viziune a istoriei, de natură mult mai conceptuală. Forța narativă a cunoscut o ilustrare cu totul aparte în scrierile autorilor bizantini dintre care unele au constituit lecturi apreciate de Cantemir: Nichifor Gregoras, «cel adesea lăudat» pentru mărturiile puse în valoare (I, p. 35 și II, p. 51), Georgios Sphrantzes, chiar dacă memoriile sale, alterate de vârsta bătrâneții, nu i se păreau pe drept cuvânt sigure (II, p. 109)⁶.

În aceeași tradiție istoriografică universală și bizantină se înscriu și predecesorii români ai lui Cantemir, autorii vechilor cronici. Nu spunea despre ei Simion Dascălul, interpelatorul lui Grigore Ureche, că „au nevoie de au scris rândul și povestea țărilor”? Dimitrie Cantemir ilustrează aceeași tradiție a scrisului istoric ca povestire, beneficiind și de propria experiență literară dezvoltată în *Istoria ieroglică*, roman alegoric apreciat deopotrivă ca document al istoriei și al

décadence, Paris, 1743; idem, *Geschichte des osmanischen Reichs nach seinem Anwachs und Abnehmen*, Hamburg, 1745.

³ Virgil Cândea a început un asemenea proiect pe baza informațiilor de care dispunea, cum o arată notele și comentariile la Prefața lui Cantemir, în ediția îngrijită de Dan Slușanschi.

⁴ Franz Babinger, *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir*, București, 1942; Mihail Guboglu, *Dimitrie Cantemir – orientaliste*, în „Studia et acta orientalia”, III (1960), p. 129-160.

⁵ Paul Ricœur, *Temps et récit*, I-III, Paris, Seuil, 1983-1985.

⁶ Ingela Nilsson, *Raconter Byzance: la littérature au XIIe siècle*, Paris, les Belles lettres, 2014; Charis Messis, Margaret Mullett & Ingela Nilsson (ed.), *Storytelling in Byzantium: Narratological Approaches to Byzantine Texts and Images*, Uppsala, Uppsala Universitet, 2018.

mentalităților epocii sale⁷. Nu e deci surprinzător că același talent narativ îl însoțește și în celelalte scrieri, îndeosebi în cele istorice. Altceva pare însă curios: faptul că *Istoria Imperiului Otoman*, redactată în latină, atinge din acest punct de vedere cotele de performanță pe care nu le-a cunoscut nici scrierea sa istorică în română, *Hronicul vechimei româno-moldo-vlahilor*, care se distinge în schimb prin efortul de problematizare și reflecție metodologică.

Surse orientale

Locul povestirii în construcția *Istoriei Imperiului Otoman* invită astfel a pune în discuție rolul unor surse cu totul deosebite ale lucrării prin specificul temei tratate: scrierile orientale, otomane, persane sau arabe. Distingându-se de istoricii europeni, cărora le reproșează că „nu au cunoscut scrierile turcești”, fiind „siliți să adune câte ceva din râurile tulburi ale altora”, Cantemir revendică o concepție radical diferită:

Noi însă, punând, cum se cuvine și cum e drept, mărturia scriitorilor din țara lor (fie-ne vorba lipsită de trufie!) mai presus de cele susținute de alții, culegem următoarele din autorii care sunt socotiți între turci ca demni de crezare și riguroși (I, p. 107).

Din păcate, unii autori citați sunt greu de recunoscut, precum cronicarul de care se pare că s-a servit în prima parte a cărții sale, evocat adesea în termeni elogioși: „Saadi, cel mai atent dintre autorii othmani” (I, p. 55), „autorul de anale Saadi Effendi, ținut la mare cinste la othmanizi” (I, p. 87), „autorul turc lăudat de noi de atâtea ori, un om ce este la fel de mult crainic al slavei othmane și garant al adevărului istoric” (I, p. 97). Existența a doi cronicari cu același nume complică însă identificarea sa. Să fie vorba de Sadeddin Efendi (1536-1599), fost preceptor al sultanului Murad al III-lea (de unde supranumele de Hoca), căruia i-a dedicat în 1575 *Coroana istoriilor*? Singura referire sigură la acesta apare atunci când Cantemir evocă numele lui Hogeia Saadi (I, p. 23). Sau să fie vorba de Saadi Effendi din Larissa, autor „preaînvățat” despre care tot Cantemir menționează că a scris un compendiu de fapte istorice, dedicat în 1696 sultanului Mustafa al II-lea (I, p. 37) pe care specialiștii n-au reușit însă să-l identifice?

Alte nume sunt mai puțin problematice: Ali Effendi, „cel mai serios istoric al turcilor” (II, p. 215), elogiat pentru cartea „foarte elegantă” despre viețile mai multor sultani din care Cantemir a tradus de altfel unele pasaje (II, p. 413); Huseyn Hezarfenn, trezorier al Porții, spirit enciclopedit, „istoric[ul] plin de grijă al turcilor” (II, p. 505); „faimoși istorici” precum Hakimuddin İdris-i, Mehmet Neshri (ambii cunoscuți și ca poeți), Ibrahim Peçevi etc. (I, p. 37).

⁷ Cf. N. Stoicescu, *Studiu introductiv*, la Dimitrie Cantemir, *Opere*, I, București, Editura Academiei Române, 2003, p. 362-373.

În afară de scrierile istorice, atenția lui Cantemir se îndreaptă spre alte surse ale istoriei și culturii oriental-otomane: celebra culegere din secolul XIII, *Gulistan sau Grădina de trandafiri*, citată pentru pitorescul unor mărturii (II, p. 41 și II, p. 978)⁸; povestirile atribuite legendarului „Esop al turcilor”, Nastratin Hoge⁹; ba chiar o scriere de factură religioasă, „cartea turcească numită *Muhammedië*” (II, p. 363), asupra căreia va insista mai pe larg în tratatul său *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*¹⁰.

Exigența adevărului

Ideea lui Cantemir potrivit căreia autorii turci erau mai „demni de crezare și riguroși” (I, p. 107) se baza pe convingerea că, spre deosebire de cei străini, ei „au cunoscut [...] îndeaproape” evenimentele istoriei lor (II, p. 47), ceea ce constituia o garanție că „părerea turcilor este mai apropiată de adevăr” (II, p. 125). Or, căutarea adevărului era una din devizele lui Cantemir – „sufletul odihnă nu poate afla până nu găsește adevărul” – din care a făcut unul din „canoanele” istoricului riguros¹¹. Este deviza care l-a călăuzit și în scrierea *Istoriei Imperiului Otoman*, așa cum se vede în atenția sa de a distinge între adevăr și ficțiune, între relatarea faptelor reale și trecerea sub tăcere a celor fanteziste. El știe de exemplu că viața sultanului Murad al IV-lea constituie subiectul de „atâtea și atâtea tomuri încât, poate, pe bună dreptate par să se amestece aici destule povești”, dar are grijă de a reține „pe scurt doar pe cele amintite [...] de istoricii lor mai atenți” (I, 641). O exigență pe care o reamintește în descrierea domniei lui Soliman I:

Poate socotește binevoitorul cititor că am înfățișat faptele lui Suleiman mai pe scurt decât ar fi cerut-o însemnătatea temei și amintirea întemeietorului unui neam atât de mare. Numai că noi, care nu ne-am pus ca țintă în această lucrare nimic altceva decât cercetarea adevărului, *am preferat să arătăm puține lucruri, dar adevărate, decât să-l amăgim pe cititor cu un lung șir de povești*, încărcate deopotrivă de grosolănii și anacronisme (II, p. 25 – subl. n.).

Preferința pentru sursele otomane nu l-a împiedecat să le privească pe acestea cu prudență. Bun cunoscător al mentalității otomane, el a putut constata importanța aproape religioasă acordată în general cuvântului „scris într-o carte”, credinței că „în cărțile lor nu poate fi scris ceva ce nu este adevărat” (II, p. 43). El

⁸ Cantemir a citit desigur cartea în limba originală, traducând bine titlul ei, spre deosebire de André de Ryer care a tradus-o în franceză, în 1634, sub titlul de *Imperiul trandafirilor*.

⁹ Prin scrierea lui Cantemir, personajul respectiv s-a făcut cunoscut pentru prima oară în literatura universală, cf. Gh. I. Constantin, *Dimitrie Cantemir despre Nastratin Hoge*, în *RITL*, 22 (1973), p. 209-212.

¹⁰ Dimitrie Cantemir, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, editor Virgil Cândea (text în limba rusă de Anca Irina Ionescu), București, Editura Academiei Române, 1987, p. 53-54.

¹¹ Alexandru Zub, *Cantemiriana. Studii, eseuri, note*, Brăila, Editura Istros, 2014, p. 91-99.

n-a ezitat ca atare să critice ceea ce i se părea în unele cazuri «o născocire a istoricilor turci» (II, p. 553). Rezerva sa era cu atât mai mare față de scrierile timpurii ale literaturii și istoriografiei otomane «ce țin mai mult de închipuire și care nu se întemeiau defel pe adevăr», cum este istoria numită *Tevarichi Ali Othman*» (I, p. 61) sau cronica lui Aboulfaradj, «care abia dacă merită între turci numele de istoric». De aceea, el considera că «acestea nu au în fața învățaților un preț mai mare decât poveștile de noapte ale perșilor, răspândite de curând prin Europa în limba gallică» (II, p. 25), aluzie la culegerea de istorisiri *O mie și una de nopți*, publicată în 1704, în traducerea franceză realizată de Antoine Galland.

Farmecul narațiunii

Ironia sa la adresa celebrei creații persane ar părea greu de înțeles mai ales în momentul în care ea devenea emblematică pentru renumele Orientului de „patrie a povestirii”. Cu atât mai mult cu cât savantul Cantemir, apreciat ca atare de Academia berlineză, a cultivat în scrierea istoriei un gust atât de pronunțat pentru farmecul narațiunii, cedând îndeosebi influenței lecturilor otomane. „Pentru plăcerea cititorului curios nu ne vom sfii – recunoaște el – să facem un ocol și să povestim câte ceva despre Nasruddin, luând din cartea în care turcii i-au descris viața” (II, p. 103). „Am socotit – scrie el în altă parte a lucrării – că merită să povestim acestea, scoase din istoricul turc pe care l-am numit mai înainte (respectiv, Ali Effendi, II, p. 223). „Despre acest cuvânt [„mihrab”, altarul dintr-o geamie] – mărturisește el din nou – ne va face plăcere să povestim o istorioară încântătoare care se spune printre turci” (II, p. 537). Într-adevăr, răspunzând acestei „plăceri”, autorul riguros al *Istoriei Imperiului Otoman* este călăuzit nu mai puțin de dorința de a-și exersa condeiul de povestitor. Modelul povestirilor orientale, refuzat pentru aspectul fictiv al conținutului, îi servește astfel ca fir conductor. Exceptând introducerea, lucrarea sa apare, asemenea operei persane *O mie și una de nopți*, ca o poveste de la un capăt la altul printr-o înlănțuire de povestiri în ordinea succesiunii suveranilor otomani, fiecare sultan făcând obiectul unui capitol distinct în care autorul descrie evenimentele cele mai importante din viața sa și domnia sa. Mai mult decât atât, ca în *O mie și una de nopți*, fiecare istorisire se prelungește prin alte incursiuni naratologice. Așa, de exemplu, după ce terminase de descris domnia lui Selim I, „mai înainte de a trece mai departe”, el recunoaște plăcerea de a reveni asupra ei, inserând încă „o istorie scoasă din șirul bogat al faptelor lui” de care și-a amintit (I, p. 453).

„Se povestește”: mărturii orale

Farmecul povestirii este alimentat în același timp de o ingenioasă combinație a surselor. Utilizarea lucrărilor tipărite sau manuscrise își are importanța sa, relevând de metodele de lucru consacrate ale istoricului, dar ceea ce contribuie în mod deosebit la ineditul informației și stimulează atenția lecturii este punerea în valoare a unor mărturii nescrise, fie transmise pe cale orală de contemporanii săi,

fie ca fruct al propriilor sale amintiri. Relatarea lor, sub forma povestirii, reprezintă una din paginile cele mai savuroase ale scrierii prin care istoria se confundă cu literatura memorialistică. Printre povestirile preluate de la alții, lotul cel mai important este de proveniență turco-otomană, menționată în termeni vagi: „se povestește”, „povestesc ei”, „turcii povestesc”¹². Legăturile personale ale autorului cu unele personaje de seamă din anturajul Porții – „bărbați foarte serioși, pe care i-am cunoscut la Curtea turcească și pe care i-am avut ca prieteni” (II, p. 713) – sunt invocate uneori ca un gaj al credibilității lor¹³.

Cantemir este însă în măsură să completeze asemenea mărturii cu cele aflate de la coreligionarii săi ortodocși sau de la unii compatrioți a căror punere în valoare se datorează caracterului lor inedit. Este cazul monahilor din Sinai „despre care – scrie Cantemir –, pentru că socotim că nu a mai fost însemnat de niciun alt scriitor înaintea noastră [...] ne vom bucura să vorbim aici” (II, p. 395-397). Din același motiv, el colportează o „poveste” ce „umblă între grecii din Constantinople”, demnă de atenția cititorilor întrucât, după cum ține să precizeze, „niciunul dintre istorici [...] — nu o pomeneste” (II, p. 685-687). Unele relatări sunt datorate unor personaje suspuse și bine informate, precum cele despre renumitul poet și teolog Misri effendi aflate de Cantemir la Constantinopol, „din gura” patriarhului Calinic al II-lea (II, p. 877).

Printre mărturiile inedite puse astfel în valoare un interes deosebit prezintă cele privitoare la cucerirea de către otomani (în 1669) a cetății Candia (azi Heraklion, din insula Creta) apărată de trupele venețiene ajutate de o expediție navală franceză. Evenimentul consacrat sub numele de „ultima cruciadă” a inspirat numeroase lucrări ai căror autori au ignorat din păcate *Istoria Imperiului Otoman*¹⁴. Cantemir pune totuși aici în valoare mai multe informații datorate unui personaj implicat în culisele acțiunilor militare și diplomatice din 1669, „cel ce a mijlocit veștile”, Maxud sau Macsut, distins ulterior pentru „servicii credincioase” aduse domnitorilor Cantemir, tatăl și fii săi¹⁵. Cert, informațiile respective sunt discutabile ca sursă istorică, reclamând un examen critic, dar autorul are dreptate cel puțin asupra interesului de a le salva de la uitare, prezentându-le „celor ce cultivă istoria” sub forma unei pasionante povestiri:

¹² „Se mai adaugă o poveste, încântătoare, dar în care ei cred cu tărie. Povestesc ei că [...]” (II, p. 393); „Turcii povestesc despre [...]” (II, p. 471); „Turcii povestesc că [...]” (II, p. 533, 551).

¹³ „Prefectul grajdului, Czerkies Mehemed Aga, un bărbat cu care am avut o strânsă prietenie [...] ne povestea că [...]” (II, p. 387).

¹⁴ Evliyâ Tchélébi, *La guerre des Turcs: récit de batailles*, trad. du turc ottoman, présenté et annoté par Faruk Bilici, Arles, Actes Sud-Sindbad, 2000; Özkan Bardakçı & François Pugnière, *La dernière croisade: les Français et la guerre de Candie, 1669*, Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2008; Géraud Poumarède, *Pour en finir avec la Croisade: mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris, PUF, 2009.

¹⁵ Aurel H. Golimaș, *Despre capuchehăile Moldovei și poruncile Porții către Moldova până în 1829. Contribuții la cunoașterea raporturilor de drept dintre Moldova și turci*. Teză de doctorat, Iași, Tipografia Ligii Culturale, 1943, p. 81; Mihai-Bogdan Atanasie, *Din lumea cronicarului Ion Neculce. Studiu propozografic*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, p. 426-428.

Dacă lucrurile acestea sunt relatate cu totul altfel de autorii creștini, noi nu îndrăznim să îi contrazicem pe aceea, dar nici nu înțelegem de ce povestirea asta să fie cu totul respinsă. Cel care va fi observat cu atenție strădania veneților, care obișnuiesc să-și țină acoperite planurile și faptele, mai cu seamă cele care ies rău, nu se va mira că aceia au aflat adevărata istorie a întâmplării, dar au preferat să nu o spună public, ca să nu aducă vreo pată simțului de prevedere cu care se tot fălesc (II, p. 623-625).

„Noi înșine am văzut”: observații personale

Propriile amintiri ale autorului despre evenimentele la care a asistat constituie o altă sursă prețioasă a povestirilor ce compun *Istoria Imperiului Otoman*, îndeosebi în partea a doua a lucrării consacrată epocii sale. Narațiunea istorică se confundă în acest caz cu literatura autobiografică amintind rolul de actor al lui Cantemir pe scena faptelor relatate de el: „o istorie care s-a petrecut pe vremea părinților” săi devine o piesă pitorească în descrierea traversării Moldovei de către sultanul Mohamed al IV-lea, contrariat că cireșele nu erau aici coapte în luna mai ca în Constantinopol (II, p. 313); „o mică istorie (la care am fost noi înșine martori)” – scrie el în alt loc – i se pare demnă de interes pentru că „arată destul de bine sentimentele tartarilor față de turci” (II, p. 337) ș.a.m.d.

Propriile mărturii nu contribuie doar la interesul povestii: ele au și valoare istoriografică, ca surse susceptibile să conteste imaginea impusă de alte scrieri despre aceleași evenimente sau să îmbogățească descrierea lor. Este cazul incursiunii poloneze în Moldova, sub comanda vestitului eliberator al Vienei, Ioan Sobieski în timpul domniei lui Constantin Cantemir. „Cu greu vei găsi în vreo istorie o oaste atât de risipită, fără arme, și ajunsă într-un asemenea hal cum era în vremea aceea oastea polonilor, chiar dacă istoriografiilor acelui neam o înveșmăntează cu grijă – scrie Cantemir –, ridicând în slăvi triumfurile regești”. Bazându-se pe cele văzute la fața locului, el prezintă altă versiune: „Noi înșine am văzut câțiva tartari, ieșiți la prădat, cum au adus fiecare cu sine câte șapte poloni legați”, explicând surprinzătoarea degringoladă a armatei poloneze ca urmare a „crâncenei foame”, acest „dușman cu mult mai aspru”, cum scria Cantemir, decât trupele adverse (I, 927). Importante sunt, de asemenea, observațiile sale „asupra unor fapte legate de pregătirea luptei împotriva turcilor”, în timpul campaniei otomane din 1697 la care a luat parte, chiar dacă el nu ignora, cum ținea el să precizeze, „că Busbequius¹⁶ și alții au relatat despre aceasta în tomuri întregi, cu mai mare strădanie” (II, p. 919). Noutatea mărturiilor sale era însă evidentă fiind vorba de o perspectivă asupra operațiunilor militare ce venea din partea unui observator din mijlocul taberei otomane și într-un moment în care, spre deosebire de epoca în care scria Ogier Ghiselin de Busbecq,

¹⁶ Ogier Ghiselin de Busbecq, autorul mai multor lucrări despre Imperiul Otoman, dintre care una cu privire la aspectele istoriei militare: *De causis magnitudinis imperii Turcici, et virtutis ac felicitatis Turcarum in bellis perpetuae*, Rostochii, typis Augustini Ferberi junioris, 1594, republicată în mai multe rânduri.

Imperiul Otoman intra în faza sa de declin. Descrierea degradingoladei trupelor otomane reprezintă une din paginile memorialistice de valoare literară incontestabilă, deopotrivă de prețioase ca document istoric:

Ori de câte ori ne amintim întâmplările din vremea aceea, ni se pare că groaza încă se înstăpânește pe mădulele noastre. Căci acolo nu aveam nici siguranță dinspre partea unui prieten, niciuna, dinspre un neprieten, în schimb era o confuzie cât de mare se putea. Sultanul se ascundea de trei zile în cetate neștiut pentru toți în afară de pași, iar prin toată tabăra erau împrăștiate felurite zvonuri că ar fi fost prins, trădat de ai săi. Trupele care scăpaseră rătăceau încoace și-ncolo, fără un îndrumător, fără o căpetenie, fără rânduială, și prădau, de foame, pe oricine le ieșea dinainte. Seceta, care se nimerise în anul acela să fie cumplită, uscaseră toată apa, setea amarnică silea toate dobitoacele să soarbă din mâl, iar dacă găsea cineva vreo apă bălțită, trebuia să-i ucidă ori să-i rănească pe mai mulți înainte de a apuca măcar să-și umezească buzele în zeama aceea, necum să-și poată potoli setea (II, p. 925-927).

O mie și una de nopți în versiune istoriografică

Prin această ingenioasă înlănțuire de povestiri, scrierea lui Cantemir lasă în final impresia unei *O mie și una de nopți* de factură istoriografică. Câteva descrieri fantastice, precum „poveștile de mirare ale turcilor” despre monahii care „zburau prin aer din vârful muntelui” (II, p. 41) conferă un farmec aparte tabloului. Altele dau o notă de burlesc precum episodul despre un dregător otoman care, împiedicat să doarmă, noaptea, de lătratul câinilor, iar ziua, de mulțimea de muște, a dat un edict „ca toți locuitorii să-și ucidă câinii și să aducă în fiecare zi la palat un număr anumit de muște omorâte” (II, p. 1011) sau cel despre „un bărbat foarte vestit pentru simțul dreptății, erudiție și evlavie”, obsedat de o „nălucire de tot răsul”: musca pe care o vedea tot timpul așezându-se pe nasul său (II, p. 1071).

În centrul atenției se află însă preocuparea autorului pentru aspectele reale ale istoriei otomane. Povestirile ce o reconstituie, ca piesele unui puzzle, insistă mai ales asupra unor evenimente majore (lovituri de palat, crime, revolte, războaie), având ca fir conducător viețile sultanilor, în succesiunea perindării lor la tron. Cucerirea Constantinopolului de către Mahomed al II-lea (1453) reprezintă în această privință una din paginile cele mai memorabile, la care a contribuit această „plăcere – bine recunoscută de autor – să povestim mai amănunțit, după scriitorii turci, istoria cuceririi orașului” (I, p. 303):

Ce au dorit mulți – scrie el –, ce au îndrăznit puțini, el [sultanul Mahomed al II-lea] a reușit: cetatea Constantinopole, întărită și de mâna omului, și de natură, deschisă spre două mări, apărată de o armată mai mare decât avea el, a luat-o în stăpânire și, răsturnând din temelii vechiul imperiu, și-a făcut-o capitala cârmuirii sale (I, p. 297).

Arta povestirii o întâlnește pe aceea a portretisticii. Fiecare capitol consacrat vieții unui sultan se încheie cu schițarea unui portret al acestuia în completarea portretului său pictural, reprodus de Cantemir din colecția Bibliotecii Marelui Serai – altă originalitate a operei sale care a explicat interesul deosebit la data respectivă.

Pe fundalul istoriei otomane, structurată de viețile sultanilor, autorul grefează și alte povestiri consacrate unor personaje mai mult sau mai puțin importante, dar menite să sugereze diversitatea și fascinația acestei societăți. În panopia bogată de asemenea biografii figurează nume ilustre de pașe, viziri, dragomani cu un parcurs adesea excepțional – Czorluly Ali Pasza fiul unor oameni apăsăți de sărăcie, care îl dăduseră, în tinerețe, ucenic la un frizer (II, p. 1053), celebrul vizir Mehmet Köprülü etc. – dar și personaje distinse prin științe și arte. Nu e de mirare că virtuosul maestru al tamburului a ales farmecul povestirii pentru a imortaliza amintirea unui muzician persan care a cântat „cu un glas atât de dulce și cu atâta pricepere, încât chiar pe Murad I-a mișcat până la lacrimi și nici nu au încetat să-i mai curgă pe obraji până ce s-a oprit din cântare muzicantul. De dragul lui, Murad a poruncit nu doar ca prizonierii care scăpaseră până atunci să nu fie uciși, ci chiar să fie lăsați liberi. Mai apoi, Murad I-a dus pe muzicant cu sine la Constantinopole și l-a înconjurat cu mare bunăvoință”, astfel că, „prin strădania lui, muzica persană, care aproape că, după cucerirea Bagdadului, fusese îngropată în Persia în ruinele lui, a reînviat în Turcia” (II, p. 583).

Din înșiruirea de povestiri nu lipsesc cele despre unii dintre compatrioții și coreligionarii săi și despre care era în măsură să aducă în atenție mai multe detalii necunoscute: dragomanul Alexandru Mavrocordat, reprezentatul Porții la tratativele de pace de la Karlowitz (1699), „prea bine cunoscut întregii Europe” asupra căruia insistă totuși, „de dragul celor curioși”, convins că despre el „se vântură încoace și-ncolo multe lucruri neclare” (II, p. 789); domnul Țării Românești, Constantin Brâncoveanu, despre care Cantemir are cunoștință de existența unui „întreg volum” scris la comanda sa, dar neștiind soarta acestuia consideră că ar face „o nedreptate binevoitorului nostru cititor dacă, sprijinindu-ne pe o nădejde îndoielnică” ar păstra „tăcerea în privința celor pe care, ca vecini, [i-a] cercetat despre neamul lui” (II, p. 831-843); și, mai ales, propriul său părinte, Constantin Cantemir, căruia îi fixează un loc de cinste în istorie în ciuda rolului său șters în șirul domnitorilor moldoveni, strecurând ideea fantezistă a descendenței neamului lor din Tamerlan.

Cea mai remarcabilă reușită a autorului prin maniera sa de a povesti istoria privește chiar sensul major al operei sale: ilustrarea ideii enunțate în titlu – creșterea și descreșterea Imperiului Otoman –, o idee pe care cititorii ar dori s-o găsească discutată în paginile lucrării. Ea se degajă în schimb indirect pe parcursul lecturii din simpla prezentare a faptelor. O regăsim, de exemplu, sub forma unei prerogații în discursul patetic atribuit sultanului Selim I:

Unde este onoarea sceptrului aliothmanic? Unde este disciplina militară, unde, grija pentru răspândirea legii, unde, priceperea de a domni? Oare astfel sporește imperiul? Oare asta este purtarea față de dușmani? Oare astfel se păstrează înflăcărea ostașilor, neînfrânți până acum? De bună seamă, nu în felul acesta străluciții noștri strămoși și-au întemeiat stăpânirea și au lărgit hotarele imperiului! Cântărindu-le pe acestea cu dreptate, să hotărască părintele meu dacă pot scăpa de pedeapsă cei care sunt vinovați de aceste fapte, fie prin consimțământul lor, fie prin îngăduință, fie prin neglijență. Căci, dacă nu se va găsi la vreme leacul pentru aceste stricăciuni, va trebui să punem prăbușirea imperiului nostru, ce abia dacă poate fi ocolită, în seama netrebniciei noastre, nu a curajului dușmanilor (I, p. 385).

Înfrângerea flotei otomane la Lepanto (1571), urmată de „un prăpăd fără margini, cum nu mai suferise nicicând statul othman” este altă ocazie „pentru ca soarta să arate cum nu există nici-un imperiu atât de întins și de bine întărit încât săi poată privi cu dispreț răsturnările” (II, p. 563). Cucerirea cetății Camenița (1672) reprezintă, potrivit istoriei lui Cantemir, „ultima victorie din care să fi ieșit vreun folos pentru statul othman sau vreo adăugire de cetate ori provincie la vechile lui hotare”, momentul de apogeu anunțând începutul regresiei. „Au urmat mai cu seamă măcelurile îngrozitoare de sub comanda răposatului Leopold, împăratul romanilor, pe care viitorimea cu greu le-ar putea crede dacă nu s-ar dovedi cu actele oficiale, iar forțele othmane au fost zdrobite, pierzând mai multe regate și provincii, fiind distruse până la pieire armate întregi, în războaie și în neînțelegeri interne” (I, p. 689).

Dacă teza anunțată în titlu nu inspiră considerații deosebite pe parcursul lucrării, ea rezultă implicit, prin efectul subtil al povestirii. Un efect accentuat și de alte calități ale condeiului lui Cantemir, îndeosebi prin arta dialogului, dialogul fiind, ca în poveștile Seherazadei, încă o manieră de a propune atenției cititorilor noi incursiuni narrative. Este ceea ce se poate observa în dialogul imaginar dintre sultanul Selim I și patriarhul Constantinopolului, dialog presărat de istorioare despre drepturile dobândite de vechile locuri de cult ortodoxe din Imperiul Otoman (II, p. 219-225), în convorbirea pe care Cantemir își amintește că „a avut-o cândva cu un turc foarte învățat” despre concepția musulmanilor și creștinilor privitoare la venerarea imaginilor pictate (II, p. 377-383), în confruntarea dintre marele vizir și solul venețienilor după primele victorii ale acestora împotriva Porții, terminată cu o lecție dată orgoliului afișat de cel din urmă:

Te sfătuiesc prietenește să lași deoparte aceste aere deșarte și să bagi de seamă că ne-ai tuns barba cu un brici destul de ascuțit, dar că noi v-am retezat brațele cu ferăstrăul. După cum barba rasă crește în trei sau patru luni, și încă și mai elegantă decât înainte, tot așa și flota noastră – de nu cumva ne lipsesc pădurile – va ieși în scurt timp pe mare, cu mult mai puternică și sporită: voi însă nici măcar nu vă puteți gândi la refacerea brațelor voastre (II, p. 555).

Cu toată rezerva savantului față de istoriile fanteziste din *O mie și una de nopți*, *Istoria Imperiului Otoman* se dovedește nu mai puțin o fascinantă poveste. Răspunzând exigenței istoricului riguros de a propune o imagine cât mai veridică a faptelor, el o face cultivând în același timp farmecul narativ. Ceea ce explică uneori impasul în fața faptelor „ce abia pot fi povestite”, precum cucerirea Candiei de către turci (I, p. 671). Dincolo de valoarea istoriografică a lucrării ca documentare și spirit critic, scrierea ei „ca o poveste” clară și curgătoare ilustrează exemplar indisolubila legătură dintre istorie și povestire, menționată de Paul Ricœur. Se înțelege mai bine de ce, grație acestei condiții, ea n-a pus probleme prea complicate de traducere, înlesnind efortul traducătorilor și oferindu-se cititorilor din secolul al XVIII-lea (dar și ulterior) ca o lectură instructivă și agreabilă. Critica ei a venit mai ales sub unghiul erudiției odată cu dezvoltarea spiritului critic în istoriografie în secolul al XIX-lea și cu formarea unor noi generații de cercetători specializați în studiile otomane. Dacă însă, ca documentație și analiză, istoria otomană a lui Cantemir a cedat locul ei de prim plan altor lucrări publicate ulterior, ea își păstrează nealterat același interes ca discurs narativ, amprenta timpului contribuind nu mai puțin la fascinația sa.

History as a story: *The History of the Ottoman Empire by Cantemir*

Abstract

A part of European culture since the 18th century, the “History of the Ottoman Empire” of Dimitrie Cantemir calls for a new reading, especially since the erudite historian Virgil Cândea discovered its original manuscript, which scholars have long sought. Beyond the historiographical value of the work as documentation and critical wit, its clear and flowing “story-like” writing illustrates the indissoluble link between history and storytelling mentioned by Paul Ricœur. It is easier to understand why, thanks to this condition, it did not pose too complicated problems of translation, easing the effort of translators and offering itself to 18th-century (and later) readers as an instructive and enjoyable read. The criticism came especially from the angle of scholarship with the development of the critical spirit in historiography in the 19th century and the formation of new generations of scholars specializing in Ottoman studies. However, while Cantemir’s history of the Ottomans has given way to other later works as documentation and analysis, it retains the same interest as a narrative discourse, the mark of time contributing no less to its fascination.

Keywords: *Dimitrie Cantemir; History of the Ottoman Empire; One Thousand and One Nights; narrative discourse.*

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a ediție, Parigi 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studiarea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L'Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIAI</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= American Anthropologist, New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= Acta Musei Napocensis
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANDMB</i>	= Arhivele Naționale. Direcția Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= Analele Putnei
<i>APH</i>	= Acta Poloniae Historica, Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Archiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
„Arhiva”	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei

ASRR	= Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
ATS	= Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
AUAIC	= Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
AUB	= Analele Universității „București”
BA	= <i>Biblioteca Ambrosiana</i> , Roma, Città Nuova Editrice
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BArchB	= Bundesarchiv Berlin
BAR int. ser.	= British Archaeological Reports, International Series
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
BCU-Iași	= Biblioteca Centrală Universitară, Iași
BE	= Bulletin Epigraphique
BF	= Byzantinische Forschungen, Amsterdam
BJ	= Bonner Jahrbücher, Bonn
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BMIM	= București. Materiale de istorie și muzeografie
BNB	= Biblioteca Națională București
BNJ	= Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BS	= Balkan Studies
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
ByzSlav	= Byzantinoslavica
CA	= Cercetări arheologice
CAI	= Caiete de Antropologie Istorică
CartNova	= <i>La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica</i> , Murcia
CB	= Cahiers balkaniques
CBI	= <i>Der römische Weihebezirk von Osterburken. Corpus des griechischen und lateinischer Beneficiärer – Inschriften des Römischen Reiches</i> , Stuttgart
CC	= Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
CCAR	= Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
CCh	= <i>Corpus Christianorum</i> , Turnhout
CChSG	= <i>Corpus Christianorum. Series Graeca</i>
CCSL	= <i>Corpus Christianorum Series Latina</i> , Turnhout, Brepols
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat</i> , București, vol. I-V; supl. I.
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului</i> , București, vol. II-VIII, 1974-2006
Chiron	= Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CIL	= <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
CL	= Cercetări literare
CLRE	= <i>Consuls of the Later Roman Empire</i> , eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică, București
CSCO	= <i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i> , Louvain
CSEA	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis</i> , Roma, Città Nuova Editrice
CSEL	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien, De Gruyter
CSPAMI	= Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
CT	= Columna lui Traian, București

<i>CTh</i>	= <i>Codex Theodosianus</i> . Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
<i>Cv.L</i>	= Convorbiri literare (ambele serii)
„ <i>Dacia</i> ”, <i>N.S.</i>	= Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
<i>DI</i>	= Diplomatarium Italicum
<i>DIR</i>	= <i>Documente privind istoria României</i>
<i>DIRRI</i>	= <i>Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență</i>
<i>DOP</i>	= Dumbarton Oaks Papers
<i>DTN</i>	= <i>Din trecutul nostru</i> , Chișinău
<i>DRH</i>	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
<i>EB</i>	= Études Balkaniques
<i>EBPB</i>	= Études byzantines et post-byzantines
<i>EDCS</i>	= <i>Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby</i> (http://www.manfredclauss.de/)
<i>EDR</i>	= <i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
<i>EpigrAnat</i>	= <i>Epigraphica Anatolica</i> , Münster
<i>ERAsturias</i>	= F. Diego Santos, <i>Epigrafia Romana de Asturias</i> , Oviedo, 1959.
<i>EuGeSta</i>	= <i>Journal of Gender Studies in Antiquity</i>
Gerión	= Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
<i>GB</i>	= Glasul Bisericii
<i>GCS</i>	= <i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller</i> , Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
<i>GLK</i>	= <i>Grammatici Latini Keil</i>
<i>HEp</i>	= <i>Hispania Epigraphica</i> , Madrid
„ <i>Hierasus</i> ”	= <i>Hierasus</i> . Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
<i>HM</i>	= <i>Heraldica Moldaviae</i> , Chișinău
<i>HU</i>	= <i>Historia Urbana</i> , Sibiu
<i>HUI</i>	= <i>Historia Universitatis Iassiensis</i> , Iași
<i>IDR</i>	= <i>Inscripțiile din Dacia romană</i> , București-Paris
<i>IDRE</i>	= <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , I-II, Bucarest, 1996, 2000
<i>IGLN</i>	= <i>Inscriptions grecques et latines de Novae</i> , Bordeaux
<i>IGLR</i>	= <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976
<i>ILLPecs</i>	= <i>Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften</i> , Pecs, 1991
<i>ILAlg</i>	= <i>Inscriptions latines d'Algérie</i> , Paris
<i>ILB</i>	= <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae</i> , Sofia, 1989
<i>ILD</i>	= <i>Inscripții latine din Dacia</i> , București
<i>ILN</i>	= <i>Inscriptiones latines de Novae</i> , Poznań
<i>ILLPRON</i>	= <i>Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices</i> , Berlin, 1986
<i>ILS</i>	= <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892
<i>IMS</i>	= <i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i> , Belgrad
<i>IN</i>	= „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
<i>ISM</i>	= <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine</i> , București, vol. I-III, 1983-1999
<i>JGO</i>	= <i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i>
<i>JL</i>	= <i>Junimea literară</i>
<i>JRS</i>	= <i>The Journal of Roman studies</i> , London
<i>LR</i>	= <i>Limba română</i>
<i>Lupa</i>	= <i>Ubi Erat Lupa</i> (http://lupa.at/)

MA	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MCA	= Materiale și cercetări arheologice
MEF	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i> , vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
MEFRA	= <i>Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité</i> , Roma
MGH	= <i>Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi</i> , Berlin 1877-
MI	= Magazin istoric, București
MIM	= Materiale de istorie și muzeografie
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MN	= Muzeul Național, București
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial al României
Navarro	= M. Navarro Caballero, <i>Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine</i> , Bordeaux, 2017.
NBA	= <i>Nuova Biblioteca Agostiniana</i> , Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
NDPAC	= <i>Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane</i> , I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
NEH	= <i>Nouvelles études d'histoire</i>
OI	= Opțiuni istoriografice, Iași
OPEL	= <i>Onomasticon provinciarum Europae latinarum</i> , vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
PG	= <i>Patrologiae cursus completus, Series Graeca</i> , ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
PIR	= <i>Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III</i> , editio altera, Berlin.
PLRE	= <i>Prosopography of the Later Roman Empire</i> , 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
RA	= Revista arhivelor
RBAR	= Revista Bibliotecii Academiei Române, București
RC	= Revista catolică
RdI	= Revista de istorie
REByz	= <i>Revue des Études Byzantines</i>
RER	= <i>Revue des études roumaines</i>
RESEE	= <i>Revue des études Sud-Est européennes</i>
RHP	= <i>Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften</i> , Viena
RHSEE	= <i>Revue historique de Sud-Est européen</i>
RI	= Revista istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIB	= <i>Roman Inscriptions of Britain</i> , Londra
RIM	= Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
RIR	= Revista istorică română, București
RIS	= Revista de istorie socială, Iași
RITL	= Revista de istorie și teorie literară
RIU	= <i>Die römischen Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
RJMH	= <i>The Romanian Journal of Modern History</i> , Iași
RM	= Revista muzeelor
RMD	= <i>Roman Military Diplomas</i> , Londra
RMM	= <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz
RMM-MIA	= Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
RMR	= Revista Medicală Română
RRH	= <i>Revue roumaine d'histoire</i>

<i>RRHA</i>	= Revue roumaine de l'histoire de l'art
<i>RRHA-BA</i>	= Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts
<i>RSIAB</i>	= Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
<i>Rsl</i>	= Romanoslavica
<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>SCh</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= <i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyralogie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde